

Наукова хроніка.

~~~~~

Проби біографії й оцінки діяльності П. Куліша.

О. Маковей — Панько Олелькович Куліш, огляд його діяльності, Львів, 1900, ст. 170.

Б. Гринченко — П. А. Кулишъ, біографическій очеркъ, Чернигів, 1899, ст. 43.

Де кілька років назад помер один з ветеранів українського письменства П. Куліш і сливе зараз по його смерті появились різні праці про небіжчика, що розглядали його літературну фізіономію та оцінювали ті чи інші житеві його кроки. Цікава подія! В той час, як старші наші письменники, корифеї, як Квітка, Гулак і ин. не мають і доси якоїсь ширшої оцінки їх творів та діяльності, байдуже про віддаленість їх смерти та великості значіння, Куліш, зараз же по смерті, викликав таку монографію, як нпр. висше згадана праця д. Маковея. Такий цікавий факт, коли він не викликаний особистими симпатіями, може толкувати ся двома обставинами: або надзвичайною позитивною величиною об'єкту висліду, або дивовижною величиною негативної вдачі. Про Куліша не можна сказати ні того ні другого: він не був, так сказати, ні великим героєм, ні великим переступцем. Щож примусило д. Маковея при-

---

*) Подаючи сю критику ш. нашого співробітника (перенесену в відділ Наукової хроніки з огляду на великі розміри), супроти її песимістичних поглядів на особу й діяльність Куліша й часом різких висловів на адресу иньших дослідників, уважаємо потрібним пригадати, що ред. Записок дає місце на їх сторонах кожній думці, висловленій в науковій формі, в надії, що крайність, навіть помилка в науковій дискусії не лишають ся безкорисними, ведучи до всестороннійшого об'яснення предмета. *Ред.*

святити так багато праці власне Кулішу? Відповідь на се ми можемо знайти не тільки в праці самого Маковея, але в серцях і умах кожного свідомого Українця. Я, гадаю, не помилюсь, коли скажу, що особлива увага до Куліша не тільки Маковея, але і всієї України, викликана надзвичайним жалем про нього і про його схиблення з певного шляху, жалем про марну часто працю невтомного сього робітника, варту ліпшої долі, і жаданням пояснити, виправдати його хиби, поруч з якими стоять безперечні його заслуги перед вітчизною. Сей жаль до помилок талановитого робітника, при сумних обставинах України і при такій потребі в роботі, стає особливо важним, коли праця робітника тягнеться на довго літ і коли, при вірнім її напрямі, вона могла б послужити на величезну користь родині. З сього боку, на діяльності Куліша спититись варто: бо треба справді вирікти більше-менше правдиве слово над сією людиною, раз на все вияснити причини такого чи иньшого поведження її та показати скільки зробленого нею добра чи лиха.

Сю громадську потребу вволює по змозі д. Маковей, до праці якого ми тепер і звернемось. Починаєть ся вона передмовою, в якій обмірковуєть ся питання про поділ діяльності Куліша на періоди та наводить ся загальні погляди на неї иньших учених. Всякий поділ означеного типу д. Маковей вважає річю „маловажною“ (стор. 2) і неможливою через те, що не можна означити року, в котрім один період кінчив би ся, а починав ся другий, відмінний від першого“ (стор. 1). Нас дивують такі міркування дослідника. Що значить вважати маловажним поділ якоїсь діяльності? На нашу думку, се значить ігнорувати цілком або забувати про головнішу мету кожної наукової роботи, яко представлення дійсного становища річи або її еволюції. Раз в якійсь природній прояві є зміна, то стеження її — се перший обовязок дослідника, без якого неможливе і саме зрозуміння та пояснення прояви. Через те поділ якоїсь діяльності на фази річ вельми важлива, хоч і вимагає великого досвіду та остроти аналізу дослідника, від яких зрештою залежить сама справедливість його осуду про звісну діяльність. При сьому практичність, яко основа подібного поділу, навпаки д. Маковею (стор. 2), не грає в такому разі жадної ролі, і вимагання такої практичності від поділу показує у дослідника неясність розуміння самої мети поділу. На думку автора, еволюція думок якоїсь особи може бути поділена ріжним способом і всі ці поділи будуть однаково вірні, тільки одні з них більш практичні, иньші менше. Очевидячки, що критерій практичності в данім випадку цілком невдатний і мусить бути замінений відповідним, теоретичним, а власне — відповідним правді. Але колиб ми погодилися навіть на вказаному автором критерію, то для нас все таки лишилось би неясним, яку власне практичність має він на

увазі? Вияснення сього питання автор не дає зовсім і через те сей пункт його поглядів видається дуже слабким. Такий же й другий пункт — про неможливість поділу праці Куліша на різні періоди через те, що не можна визначити року початку різних періодів. Тут уже є з боку автора пересада: хіба в таких справах, як зміна світогляду, то що, можливо прикладати якісь аптекарсько-точні мірки розділу? Таж так можна дійти й до вимагання, аби вказано навіть день, а то й хвилину перебігу якихось думок! Соціально-філософські питання се не математика, і що жадна соціальна й психологічна зміна не виникає раптом, а розвивається поволю, то й ніколи не можна поставити зовсім докладної межі посередині двох течій, бо новий напрям має коріння в старому, а старий живе чималий час поруч з новим. Таким чином турботи д. Маковея про невідомість років яко меж для означення поділів діяльності Куліша, — безпідставні, бо в такій справі досить тільки точного розуміння істоти змін і приблизного — їх хронології. У д. Маковея виходить зовсім навпаки: багато хронології і мало розумової точності в його поділі діяльності Куліша, за який він все таки бересться, байдуже й про те, що „ділити жите і діяльність Куліша на якісь періоди — годі“ (стор. 2). Та й справді, хіба можна брати серйозно поділ д. Маковея, що міститься в такій істоті його думок: перший період діяльності Куліша 1840—1855, коли закінчила ся молодеча (?) діяльність Куліша і т. п.; другий закінчується роком 1864, коли Куліш став урядником у Варшаві; третій період 1864—1897, коли Куліш хитав ся поміж Росією та Польщею і т. п. Щож се за поділ такий, де тільки для одного періода (3-го) дається зміст, а про два перші тільки й кажеться, що вони кінчилися тоді то, або вказується якийсь зверхній факт чи ознака сього закінчення? Ми не тільки конче мусимо сказати разом із згідливим автором, що Кулішеву діяльність „можна поділити й инакше“, але й додати, що такий поділ обов'язково треба зробити, бо зроблений Маковеем вдовольнити нас не може. Як се виконати, поговоримо далі.

Висловившись про поділ діяльності Куліша, д. Маковей коротко переказує головніші відзиви про неї як за життя Куліша, так і по його смерті. Найближчим до правди здається авторови присуд Дашкевича і власне через те, що названий вчений не знаходить в діяльності Куліша „крайних суперечностей“ (стор. 4). Д. Маковей такою своєю гадкою зроджує в нас велике дивування: якже він може вважати сей погляд Дашкевича „найсправедливішим“, коли сам в різних місцях своєї праці признає остру зміну в світогляді Куліша і тільки цильнує чи так чи инакше вияснити її? Але даруємо авторови сю неконсеквентність; не подаруємо йому лише одного: не зовсім повного цитовання місця, що

на ньому він засновує свій присуд. Д. Маковей цитує слова Дашкевича, що „вихідна точка діяльності Куліша і т. д. осталась та сама; змінив ся лише погляд на відносини племен польського і українського, на козацтво і на його пісні та літописи“ (стор. 2). Хоч і на підставі наведених слів можна ще сумніватись, як думав Дашкевич про ступінь зміни думок у Куліша, і не висловлюватись так категорично, як д. Маковей, але даймо, що останній розуміє їх вірно, і провірямо тільки, чи так власне думав київський учений? На се ми можемо сказати: далеко не так. В відповідному місці своєї праці Дашкевич не згоджує ся з словами Петрова про „прямою противоположность“ ідей Куліша в один період і в другий, на се каже Д., що „такое категорическое утверждение не совсем справедливо“ (стор. 230 „Отзыва“), і далі вже говорить наведені д. Маковеем слова, з яких видно неповну справедливість заяви Петрова, себ то Дашкевич вказує, що в одному Куліш зістав ся незмінним, в другому перемінив ся. Се й є власне науковий аналіз думок Куліша, не завважений д. Маковеем, і він між иньшим стверджує ті пункти обвинувачення проти Куліша, які відкидає у самого Дашкевича розбираний нами автор. Куліш, на погляд Дашкевича, не перемінив ся в любові до родини, українського слова і т. п., в сьому він перечить Петрову, але в усьому иньшому такого сперечання нема, і вони, значить і на погляд Дашкевича зістають ся „прямою противоположностью“ одних думок Куліша другим. А хибя отсе „инше“ не той самий спірний пункт у поглядах на Куліша, який так обіляє, навіть з допомогою Дашкевича д. Маковей? Розуміється, той самий, а раз так, то відзив його про думки Дашкевича за Куліша безпідставний: з глибшого аналізу тих думок видно, що д. Дашкевич бачить суперечности там, де їх бачуть всі, і не бачить їх там, де й бачити не можна або принаймні не треба. Иньша річ, причини таких суперечностей, але про них тепер не говоримо, а поведемо свій розгляд далі.

З особливим притиском задержуєть ся автор і на відзиві про Куліша д. Грінченка, подаючи один з уступів його статі, дивовижний по своїй слабкості та непридатності. Але не зачіпаючи сього уступу, скажемо поки що декілька слів взагалі за працю д. Грінченка про Куліша, одну з ширших, що вийшли останніми часами на Україні. Про вихід сеї праці в світ можна тільки пожалкувати: о стільки вона не стоїть на висоті свого становища, яко „помертний нарис психіки Куліша“, і о стільки в ріжних пунктах затемнює істину, будучи ще, на жаль, популярним твором! Вірної характеристики Кулішевих думок, їх еволюції та об'яснення з боку генетично-причинного, шукати в сій праці годі: замість того в ній є за багато фактів зверхнього життя Куліша, досить невлучних розумовань про відміни в Кулішевих думках і не-

вірне вказання значіння нашого діяча в рідній історії. За доказами ходити далеко не треба. Насамперед треба зазначити, що для уваги д. Грінченка цілком пропали тонкості в розвою Кулішевого світогляду, який він, що до діяльності небіжчика, дуже просто ділить на два періоди (стор. 32). Принагідно кинувши замітку, що змінливість Куліша мала зарідки в його минулому, д. Грінченко зовсім не зазначає руссофільського впливу на нього Максимовича, не виразно підкреслює його польонофільство і нічого не каже про його туркофільство; а в сих то тонких ваганнях і міститься типовість Куліша, яко суто-історичного Українця, що не знав, куди приткнути ся межі трьома сусідніми державами. Незавважання сих рис в еволюції Кулішевої психіки приводить дослідника до цілої низки помилок та невиразного туману в дальшому викладі.

Найранііше Куліш був, як відомо, великим козакофілом; потім, під впливом Поляків, страшенно остро змінив своє „фільство“ на „фобство“, — одно слово, став иньшим, супротивним самому собі. Д. Грінченко каже, що се не „вполиять точно“ (стор. 23), і закидає, що Куліш до кінця життя від початку був „защитником замобытнаго розвитку малорусскої народности“ і „сторонником государственнаго единенія южно-русскаго племени съ сѣвернымъ“ (стор. 23). Перше справедливо, але се річ формальна і ми говоримо не про неї, а лише про соціально-історичні погляди Куліша, в яких власне він і став антитезою собі. Зате друге — про постійність ідеї „російської державности“ в Куліші — невірно зовсім: річ відома, що така прикмета бракувала в польонофільський період його настрою, а особливо в туркофільський, власне й викликаний розчаруванням у російській „культурности“. Потім, коли-б се було й вірним, воно не відкидає тези, що Куліш в соціально-історичних поглядах став иньшим: державний федералізм чи централізм зовсім не зв'язані з тою чи иншою формою соціальних поглядів, і через те, хочби перший або другий наповняв собою індивіда цілий вік, то се ще не значило би, що всякі инші суспільні погляди людини лишились тими самими, і вказання на постійність поривань одної категорії не відкидає ще існування корінних змін у думках другої категорії, що власне й розуміє „більшинство публики“ і навіть публики вченої, коли дивується переворотам у Кулішевій психіці. Несвідоме признание сього факта є і в самого д. Грінченка, коли він каже все таки про зміну в поглядах Куліша на козацтво (стор. 24), хоча й не підкреслює її особливо: факт існування сеї зміни при неперушній „государственности“ Куліша говорить досить ясно за обопільну їх незалежність, через те д. Грінченку ліпше треба було спинитись на факті дійсно крутої зміни в думках Куліша і на глибшому

вирозумінню її причини. На жаль, він цього не виконав і знов попав у помилку. Не розуміючи, що основою зміни в історичних поглядах Куліша був перехід його від козако- до народо-фільства і що Куліш остро звернув ся тільки до давнього бунтарського народу, д. Грінченко доходить до надзвичайного виводу, що і „пани“ і „мужики“ Кулішу однаково несимпатичні (стор. 25). Перш за все, не всякі пани і не в кождий період Кулішевої мисли були йому „несимпатичні“: Куліш не тільки шанував російсько-польських культурних панів, більше ніж українських, але й в польонофільський період признавав навіть гноблення народу панами трохи не нормальною річю. Так що дане твердження треба обмежити принаймні хронологічними межами. Що до несимпатичности „мужиків“, то тут ми вже й не знаємо, що д. Грінченкови казати? Нарід і демократизм були все ідеалами Куліша, в 60-их р. у нього разом з російськими народниками виробилась ціла теорія народу, якже йому можна накидати таке тяжке обвинувачення, як народоненавистництво? Д. Грінченко просто не розглянув пильно нападів Куліша і не завважав, що вони мали цілком клясову вдачу: Куліш нападав на окремі народні верстви чи течії, як козаччину та гайдамаччину, але лишав на боці посіпство та міщанство, яко кляси спокійної праці. Що се так, а не инакше, видно з слів самого д. Грінченка, де він ілюструє ту ніби нелюбов Куліша до народу: Куліш там каже або про Запорозжів (стор. 25), або про гайдамаків (стор. 26), або взагалі про козацтво (стор. 27). Погляд Куліша на народні рухи, про які далі каже д. Грінченко (стор. 32) також не був нелюбовню до народу, а тільки ганьбою диких, як думав Куліш, проявів народньої своєволі в певний історичний період: в нього були звісно й різні закиди проти народніх мас, але не яко народніх в істоті: Куліш картав не якусь соціяльну групу нації, а лише остре її поведжене проти своїх панів-культурників. А такої риси ніяк не можна назвати „ненародництвом“, а тільки хоровитим убоженням свого кумира, та ще під впливом розпаленого самолюбства.

Тільки помилкою міг д. Грінченко говорити далі, що Куліш переніс ся в Галичину для боротьби з Поляками (стор. 22) і „наддав нових сил галицьким народолюбцям“. Відїзд його до Галичини стояв у звязку власне з польонофільськими його поглядами і мав на меті не боротьбу, а лише єднання з шляхтою; єднання не удалось і Куліш мусів тікати назад, нічого не вдіявши. Сил народовцям він не міг надати жадних, бо сам мав тоді в голові хаос і своїми історично-публіцистичними питаннями був цілком здескредитований. Отже про галицькі його події краще не здімати було мови зовсім!

Не показавши докладного розуміння такої складної річі, як психіка Куліша, д. Грінченко конче повинен був заплутатись і в загальній

частині своєї праці, і се ми дійсно спостерігаємо в тім місці, де він говорить за причину схиблення Куліша з його ранішого шляху. Справа в данім разі ясна: Куліш, при всій своїй упертості, був людиною занадто підлеглою думкам тих людей, повага яких дорога була для його хорого самолюбства. Такими людьми були польські вчені. Щоб догодити їм і собі, він став розповсюджувати їх думки про українську історію, виявляючи при сьому очевидну тенденційність, за яку його справедливо ганили, а він, яко людина уперто самолюбна, провадив свою сторонничість все далі, доходив до неймовірних тез, соромився, повертав назад, і знов устрявав у своїй крайности. Не вже-ж се все не виставляє перед нами Куліша людиною дійсно хорою на почуття? Мені здається, що се очевидно цілком, хоч і не зменшує інших заслуг Куліша зовсім! Замість такого, більше-менше натурального пояснення хиб останнього, д. Грінченко вдається до цілої філософії над ними, цілком ігноруючи відомі факти з життєписи Куліша. Він прикладає до нього теорію „героїв та юрби“ і зовсім серйозно вважає його одним з таких героїв: Куліша ніби то оточала духовна юрба, Куліш ніби то бачив геть далі від неї, він хотів робити по своїому, по гарному, юрба, не розуміючи, не давала йому робити, обвинувачувала в самолюбстві і т. д. і т. д. Читаєш сі всі думки д. Грінченка (стор. 20) і тільки руками розводиш: Куліш, що вхопився осяїн за польоно-фільські ідеї, краще буцїм то розумів діло, себ то історію, ніж інші, які, нпр. Костомаров, мали критичне знаттє не тільки своїх але й чужих народніх рухів! Куліш, що всіх обиджав, виставляєть ся в ролі переслідованого борця за правду, в становищи самотного героя, якому без спочуття та підтримання не гріх та не диво було й схибити! Одно слово, винним у всіх провинах Куліша являєть ся буцїм то українське суспільство, а не сама психіка нашого діяча, якого навіть д. Грінченко малює „дуже самолюбним“ (стор. 20). Все се прекрасно, і жаль тільки одно, що д. Грінченко забуває дуже просту, але звичайну у „героїв“ річ: вони справді йдуть по своїому шляху, не зважаючи на юрбу та на її наріканнє, але коли пізнають свою помилку, то також героїчно від неї і відрікають ся. Невжеж таку характеристику можемо ми прикласти до Куліша, який знав, що іде фальшиво і признаючись у сьому, все таки провадив свій невірний шлях, аби тільки стати наперекір своїм, ним самим сотвореним супротивникам? Добрий герой і добре розуміннє його у д. Грінченка!

Взагалі в праці д. Г. багато суперечностей; уступаючись так горячо за Куліша, як ми бачили, і кажучи, що його заїдало суспільство, д. Грінченко зовсім спокійно заявляє на иньшому місці про надзвичайне пошануваннє Куліша з боку молодіжи (стор. 19) і взагалі ріжних лю-

дій, і се в той час, коли останній висловлював остру свою ганьбу Гетьманщині (стор. 23). Сказавши, як ми вже бачили вище, що Куліш помагав Галичанам у боротьбі з Поляками, д. Грінченко не варуєть ся потім мовити, що Куліш „возымѣлъ мысль помирить между собою галицкихъ поляковъ и украинцевъ“ (стор. 29) себ то зробити противне тому, про що він мріяв ранійше. Оголосивши з початку, що Куліш допоміг Українцям у боротьбі з Поляками, д. Грінченко каже, що Куліш своєю „Крешанкою“ ще побільшив „взаимное раздраженіе“ і не поміг, звісно, „примиренію“ (стор. 29). Приклавши до Куліша теорію „героїв та юрби“, д. Г. не вагаєть ся далі говорити про „неустойчивость его мнѣній“ (стор. 34) і поясняє се тим, що Куліш був „боевою натурою“ і власне „бойцем за рідне слово“ (!), наче для „бойця“, а особливо героїчного, обовязкова „неуступчивость“, а не противна риса, і наче оборона рідного слова було яблуком спору межи Кулішем та окольним товариством! Можна тепер уявити собі, як науково-влучно оборонює автор Куліша від його напастників!

А обороняти Куліша він бажає на кожному кроці. Не вдовольнившись обороною його за помічу своєї вказаної вище філософічно-історичної теорії, він вдаєть ся в кінці своєї праці до нового заступництва, хоча в старому дусі. Д. Грінченко заступаєть ся за Куліша таким чином, що винними в усіх конфліктах з останнім виходять всі иньші, тільки не Куліш. І через що власне? Бо Куліш багато робив, а його ганьбили ті, що нічого не робили, а тільки блягувати знали; бо Куліш помиляв ся щиро (?), а противники його не розуміли сього і тільки дратували небіжчика і т. д. Постанова питання у д. Грінченка досить оригінальна: не говорячи вже про те, що се неправда, ніби догани Кулішеві йшли тільки від українських нероб, а не від таких, як Костомарів і иньші, ми всеж таки не розуміємо, чому треба неодмінно робити в тій сфері, яку критикуєш? Чому взагалі вся сьвідома публичність, яку треба, звісно, зачислити до нероб д. Грінченка, не має права висловити свого осуду про того письменника, який для неї пише? Така сама й увага Грінченка, що „помилки (Куліша) були все щирі“ (стор. 5) і, роблячи їх, він безнастанно мав гарну ціль — вияснення правди“. Трудно нам розбирати, звісно, чи ті помилки були щирі, чи ні, для нас важний тільки факт, що то були помилки, а не що иньше, — і раз ми самі маємо на меті вияснення правди, то нам сто разів треба підкреслювати, що такі то події були дійсно помилки, а не що иньше; ми повинні знати, що діло не в виправданнях — ними хоч греблю гати, — а в указаннях публичности та наступним поколінням, куди не треба йти. Колиж приходить ся говорити про вияснення правди Кулішом, який дійшов через се до помилок, то тут уже можемо знати питання, чи

тільки одно шукання правди було метою Куліша? І на се ми мусимо відповісти сто разів „ні“. Шукання правди і проповідь — річі різні: в першій разі дослідник іде обережно, збирає все pro і contra, і тільки тоді робить свій вивід; в другому — він лише має на меті щось сказати, аби сказати, і коли має наукових противників, то виступити проти них і їх вчень по зможі острійше, не зачіпаючи в істоті самого вчення, і вже в такому разі не зупинить ся ні перед якими виразами, побільшенням, і т. д. До якогось типу належить Куліш, як не до другого? Він почув тенденційну дешницю від Грабовського, і вже не розбираючи нічого і нікого, почав рубати в лень все, що провадилося про рідну історію українськими вченими. Він прочув, що козаки вдавались до рабунку, і весь козацький період історії, разом з його дослідником, Костомаровим, летить у нього шкереберть; прочувши, що гайдамаки займались різаниною, він осуджує весь сей народній рух і разом з останнім летить шкереберть і ідеолог гайдамаччини Шевченко. Деж тут обміркування справді, де соціологічний метод в історії, який не дозволяє з учинків декількох одиниць робити виводу про вдачу цілої класи; деж тут бажання заховати чуття міри, де одно слово, чи прославлене вияснення правди? Воно стає в великій мірі підозрілим і коли ми пригадаємо схарактеризовану навіть д. Грінченком „горду, самолюбну і по часті нетолерантну натуру Куліша“ (стор. 5), — то зрозуміємо, що крім ідеальних мотивів у „помилках“ Куліша діяли й егоїстично-особисті і що, значить, категорично приписане йому правдолюб'є, по своїй недістінлірованности, не може навіть служити виправданням для нього.

Тимчасом прикрасивши наведеними уступами з статі Грінченка свої сторінки, д. Маковей врешті каже, що погляд Грінченка на Куліша „і справедливий і, головна річ, людяний“ (стор. 5). О скільки сей погляд „справедливий“, ми вже бачили; о скільки він „людяний“ також, здається, мусіли бачити, бо виправдання Куліша робить ся в д. Грінченка коштом зневаги сучасників його. Але річ навіть не в сьому... Дивно, що д. Маковей думає, ніби й доси можна вносити в науку різні архі-суб'єктивні критерії, в роді жалю про те, що людина не може літати, або не має сто рук, а тільки дві і т. и., і з точки сього критерію робить той чи иньший вивід про правдивість якоїсь думки... Так наприклад, в даному разі: що се за прислуга така — бути в науці „людяним“ при вислові якогось осуду? Хіба „людяність“ зменшує ступінь правдивості або брехливості якоїсь події, коли ми робимо справді якийсь науковий, ergo об'єктивний вислід а не обтинаємо правду в ім'я нашої сторонничості? Коли людина гине в просторі без повітря, то сей факт лишається фактом при всяких наших жалях про се, і найперше наше діло міститиметь ся у відшукуванні причини такої появи, а не в зітханню про неї, яке-б се зітхання не

було „людяне“. Таким чином, краще зробили-б і д. Грінченко і д. Маковей, коли-б указали на зміст та причину Кулішевих помилок, — се-б уже, коли на те пішло, була дійсна людяність, бо публіка бачила-б куди не треба іти і відхилялась від встравання в помилки, яке ввагалі коштує не дешево!

Зробивши ще декілька уваг про потребу огляду діяльності нашого діяча д. Маковей переходить до розглядання її по періодам. Перший із них він починає викладом різних зверхніх фактів з життя Куліша і доводить його до 1843—4 р., по чім признає правдиву потребу доповнити його подіями внутрішньої духовної вдачі. Ранійша з них — зародження в Кулішу українського патріотизму під впливом питомого національного відродження і особливо під впливом Максимовича. Сей останній д. Маковеем виразно підкреслюється на те, щоб стало зрозуміліше, що пристрасть Куліша до російства не вибухла у нього раптом колись пізнійше, а була у нього в досить ясній формі і ранійше... При таких підкреслюваннях д. Маковей важливо конче знати, в чому виявлялось так сказати, москвофільство Куліша; се ми й бачимо: воно лежало в вірі про швидке духовне ототожнення України з Великороссією, бажане для розцвіту єдиного злученого народу. З метою заховати минуле своєї країни, Куліш і вдавав ся до збирання етнографічних матеріалів історичних розслідів і т. и. Відзначаючи таке руссофільство Куліша, д. Маковей хоче потім підвести його під якусь загальну українську течію, і каже, що „думав так не тільки сам Максимович, але й иньші“ (стр. 14). При тім автор не вдовольняється раїш поданим описом тих думок і робить нове досить невірне їх пояснення: „Українці не були тоді (себ то в 40-х роках) ворогами Росиян і думали розвивати свою літературу поруч російської, не проповідуючи незгоди“ (стр. 14).

Духове становище тогочасних українських патріотів представлено автором не влучно: правда що вони не могли бачити того будучого українського руху, який ми власне тепер бачимо навіч, але се ще не значить, щоб вони писали свої твори по українському не свідомо, або иньшими словами — не чули своєї окремішности від діячів літературних російських. Далі, що значать сі слова д. Маковей: що Українці 40-х років не були ворогами Росиян і тільки думали розвивати свою літературу поруч з російською? Про яке ворогування і про яку групу Росиян говорить д. Маковей, — се-ж, при розгляді питання про „ворогування“ дуже важно знати! З слів автора виходить, що тепер се ворогування є, а тоді не було, — але хіба-ж се буде вірно, коли ми не знатимем про яке ворогування і про яких Росиян та Українців іде мова? Факт тільки той, що коли д. Маковей бачить „незгоду“ між двома народностями в бажанню одним з них писати по своєму, то

ворогування межі ними, значить, було, — але хіба можливо робити такі висновки? Чому розвивання літератури повинно давати ґрунт для ворожнечі? Певно, що в деяких групах остання могла виникати, але-ж власне у 40-х роках російська журналістика по своєму була прихильна до українського письменства, хоч і чула різницю межі собою та ним. Отже „ворогування“ і не могло тоді бути через те, що нашим писанням не ставились перепони, а не через щось иньше. Сим иньшим зовсім не було, як дума д. Маковей, віра в повну злуку двох народностей. При такій вірі не треба було заходжуватись біля свого письменства, а припадало носити стяг російського, як і зробив, нпр. Гоголь і иньші. Отже бажання відокремлюватись стоїть в повній противности з указаним у д. Маковея русофільством тогочасних українофілів і зовсім відкидає його в духово-літературній сфері. Політичної різниці вони, звісно, не чули, але духову завважали цілком, — і писали по своєму цілком свідомо. Річ не важна, чи вони думали про розвій свого письменства поруч з російським чи ні: всі письменства розвивають ся поруч; важне тільки їх відокремлювання, яке в них було повне. Се ми можемо бачити і в Квітки, і в Костомарова і иньших. При тім мотивом їх писання був не мотив Куліша віддати, яко старовину, національні прикмети свого краю, а бажання писати рідною мовою, яко ліпшим способом вислову — що далеко не те-ж саме. І то треба признати, що так, як каже д. Маковей, думав і мотивував хіба один Куліш і більше ніхто, і що коли-б ми захотіли винуватити його у сьому пункті, виправдання для нього не могло-б бути ніякого. Та се, очевидячки, признає і сам д. Маковей, бо вказуючи далі український вплив на Куліша, каже що такі прояви українського життя піддали певно і Кулішеви думку писати не лише по російськи, але і по українськи, не лише дбати, щоб не загинула сьвята старосвітчина, але щоб український нарід і далше розвивав ся і т. д. (стр. 15). Отак би й сказати було ранійше, а не провадити виправдування Куліша на тій підставі, що так, як він, ніби то думали й иньші. Взагалі сей пункт у автора досить поплутаний і власне через те, що властивою метою його було можливе обілення нашого діяча.

По українським впливі на Куліша д. Маковей вказує також польський, переважно Грабовського і взагалі людей „польсько-української школи“, які мали иньший погляд на історію України, як Українці“. (стр. 16). Які були сі „иньші“ розгляди, відомо: се повна неґація позитивного значіння нашої козачини, що звалась ними дикою і протиставлялась українському народови. Такі думки глибоко врізались в душу Кулішеву і стали в острій суперечности з його першим козаколюбством, не на користь останньому. О скільки міцно сіли в ньому ті погляди, видно з того, що він навіть в 1892 р. згадував про них з повною прихильністю і признанням

великого їх значіння. Се виявляєть ся, напр. в думці його про колишні свої твори, яко „школярські“, де він „фантазував à la Kostomara“ (стр. 17.) себто величав козацькі рухи. І перейнятість Куліша тенденціями знайомих Поляків була така велика, що він навіть самі їх особи підноси в надзвичайно, кажучи, що „не був варт їх дружельюности“, та що Україна не дала йому „ні єдиного такого приятеля“ (стр. 17). Такі думки Поляків і тенденції Максимовича мусіли виробити в українофільській голові Куліша справді таки якийсь розумовий куліш, позначки якого пробивались в ньому і в 40-роки. Хибку підставу такого світогляду Кулішевого не трудно побачити: дорікаючи Костомарову за вузькість у користуванню джерелами, Куліш тим часом весь свій світогляд засновував тільки на тих тенденційних документах, які йому піддавали Поляки і які він брав від них на віру.

Тим не менше, означений період у діяльності Куліша ми мусимо признати українсько-патріотичним, з зародками признань колишній польсько-шляхетській культурі і бажанням поступати разом з Росіянами. Період сей хронологічно можна означити так: від молодих літ Куліша до кінця його заслання¹, при тім за останній час сього періоду в Куліші виростає особлива любов до українства через вплив ідей Кирило-Методієвського товариства. Про се товариство говорить також і д. Маковей, хоч із слів його не можна вивести, — чи належав до товариства Куліш, чи ні? Навівши напр., такі слова останнього, в бесідах про К.-Мет. товариство, як: „між нами не було ніякого писаного статута“; „девізом нашого проповідування стало ся „бувайте невловимі, яко воздуг“, або „так провадили ми наше діло... до 1845 р.“ — д. Маковей нижче зазначає, що Куліш „не належав до нього“ себ то до сього товариства (стор. 20). Се, на всякий погляд, суперечність незрозуміла. Бо можна, справді, зовсім відкидати існування товариства, опираючись хоча-б на заяві Костомарова в такому дусі, але навівши слова самого Куліша про товариство і його участь в ньому, зазначати потім його ніби-то неналежність до сього товариства, трошка дивно. Зрештою, се й не важно, — чи мала місце та приналежність Куліша чи ні, головне те, — що між иньшим не відкидаєть ся й нашим дослідником, — що Куліш „і у Петербург виїхав, як проповідник сеї (Кирило-Методієвської) київської молодіжи (стр. 20). Відзначити сю обставину і було-б дуже важним для того, щоб ясніше зрозуміти, який-же вплив мали нові течії на Куліша, при його звісному підляганню впливу польських інтелігентів. Вплив ці нові течії мали на нього, очевиднож, великий, бо й сам д. Маковей згадує, що Куліш поїхавши до Петербурга, „дуже цінив Шевченка і Костомарова“, (стр. 22), і, значить, те їх „школярство“ або отрутну „розумову реторику“, з яких він

глузував пізнійше (стр. 16—17). На жаль, автор сього не підкреслює і через те новий вплив на Куліша якось містить ся поруч із всім вище виложеним про польські впливи на нього, хоча-б навіть такі були в зародку.

Вказавши різні елементи світогляду нашого діяча, автор оглядає його твори, що мусіли бути відбитком його теоретичних міркувань; се було і в дійсности: в найбільш типових своїх творах того часу Куліш показував, як вірно каже д. Маковей, що „козаки були у нього тоді нацією“, і заслуги їх „назвав він великими“ (стр. 27). Були також, по словам дослідника, у нього і сумніви, але де власне і в чому вони містились, д. Маковей сього не каже, тільки зазначає, що вони „були очевидно подібні, як у Чорній раді“ (стр. 27). А які власне були вони в „Чорній раді“, автор і не сказав, примушуючи нас заглядати до розбору названого твору в другім місці. Взагалі між иньшим се значна, хоч і технічна тільки, невідповідність розбираного нами розділу, що розгляд творів Куліша провадить ся в нім якось на дві лінії: в однім місці робить ся декілька початкових уваг про кождий твір окремо і в другому місці подаєть ся нова низка уваг про ті-ж самі твори, або навіть з додатком нових. Така манера писання повторяєть ся й далі, вона роздвоює уважливість читача і не дозволяє обняти разом всі прикмети якогось твору, розсіпані в різних місцях і не упорядковані. Але тому що автор тримаєть ся такої системи викладу, то ми підемо за ним, в виложеному ним порядку, тільки при тім будемо спинятись на творах більше типових. З останніх д. Маковей вірно відзначає „Михайла Чарнишенка“ яко річ, де Куліш хтів „за прикладом Вальтера-Скотта“ воскресити бувальщину (стр. 42). Вірно також знаходить він у сьому романі романтичну любов до народа і його ідеалізацію, тільки для ясного розуміння світогляду Куліша треба невідмінно зазначити, що ся любов до „народу“ мала спеціальним своїм предметом „козацьку“ його частину, що власно й характерно для розгляданого нами періоду. Вірно також, що однаковим духом перейнята і Кулішева „Україна“, тим паче, що й сам Куліш признає її „фанатичною імітацією козарським думам“ себто дочисляє до ультра-козакофільських. Вплив Гомера правдиво заважаєть ся автором в ідилії Куліша „Орісі“ (рік написання хибно вказуєть ся 1884, замість очевидного 1844 р. — друкарська похибка); дивно тільки, що досліднику Куліша оброблення сеї ідилії тільки „нагадує“ 6-ту пісню Одиссеї, а не представляєть ся простим відбитком її; для такого виводу зовсім не треба покликатись на „житєписців“ Куліша, як се робить д. Маковей (стр. 50): в 2-му томі „Записок о южной Русь“, на стр. 208, під „Орісею“ він побачив

би такий напис: „писано 1844 р. Сент. 7. у Ходоркові, в Свідзінського, прочитавши шесту пісню Одиссеї“. Коротко та ясно, і ніяких посередників в роді „житєписців“ Куліша не треба. По справедливості більше зупиняєть ся автор на „Чорній раді“, де Куліш хотів показати „розлад поміж самими козаками і поміж ними й „Чорним людом“, поспільством“ (стр. 51). Вірно заважа автор, що в сьому творі „ми ще найменше бачимо тенденцію, тут він ще доволі безпристрастний, спокійний... він ще бачить у минувшині не тільки лихі сторони, але й добрі (стр. 53)“.

Все се правда, і жаль тільки, що д. Маковей не висовує наперед тієї обставини, що названий твір Куліша зазначає собою перелом в його психіці або поглядах на давнину України і що тут уже ясно зазначаєть ся початок всяких його вагань та хитань. Се особливо видно при розгляді повісти „Объ украинскомъ народѣ“, що доповняє „Чорну раду“, бо коли в „Чорній раді“ Куліш „доказував потребу злуки України з Росією“ то в сій „повісти“ сам собі ставив питання, чи справді донконче потрібна була ся злука. І на перше й на друге питання находив він сильні аргументи і тому вагав ся (стр. 54). Се так і було й подібне вагання в Куліша видне, але вага не в ньому, а в другому: річ в тім, що в „Чорній раді“ Куліш „желалъ выставить во всей выразительности олицетворенной истории причины политическаго ничтожества Малороссіи и каждому колеблющемуся уму доказать.... нравственную необходимость слиянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвернымъ“. А тому що те „ничтожество“ лежало в розбраті межі козацтвом та поспільством, при тім на гадку Куліша, не з вини останнього, то істота вагання його власне й містить ся в поглядах його на козацтво і через те „Чорна рада“ мусить бути початком нової ери в світогляді нашого поета-діяча.

По різних дрібних увагах, д. Маковей кінчить перший розділ своєї праці заміткою, що Куліш „добре підготовлений до наукової роботи знанням язиків, із Тули переходить у Петербург“ і „під впливом змінених обставин у Росії і власних студій, його українофільство набирає більше змісту і стає явно національним українством“ (стор. 58). Дивуючись, що д. Маковей надає якесь значінне такий формальній річі, як „знання язиків“, а тим паче, в ті часи, в справі дослідів української історії, ми цілком не розуміємо такої термінології, як „українофільство“ або „національне українство“. Що таке перше, ми се знаємо, бо се відома всім історична категорія, але що таке — друге, цілком не збагнемо і, думаєть ся, не тільки ми одні, бо подібного терміна, з ясно означеною дефініцією, та ще такою, що стає в контрасті „українофільству“, ми

в історії не стрівали. Почекаємо, може автор пояснить нам сю справу в другому розділі і через те попрямуємо туди за ним.

На початку II-го розділу д. Маковей оповідає про клопоти Куліша з виданнями його творів етнографічних і взагалі літературних, з ознакою велпчання минувості України. Разом з тим, бачучи, очевидно, потребу народа в освіті, та ще близько до його визволення, Куліш, по словам д. Маковея, „не забував і на живих своїх земляків“ (ст. 65). З сього приводу він переробив проповіді Гречулевича і написав Граматку, та видав деяких наших клясиків — Шевченка, Квітку, Марка-Вовчка й ин. Разом з тим він видав свої російські белетристичні твори, і почавши писати вірші, випустив збірник їх. В „Основі“ він надрукував ще цілий ряд статей і нарешті співробітничав у виданнях галицьких.

Істоту сеї діяльності Куліша, що до основних його поглядів, д. Маковей розглядає далі, а поки-що вказує впливи чи зносини його по виїзді з заслання. Сим зносинам д. Маковей надає значіння в вироблюваню поглядів Куліша, аналогічне з впливами Грабовського й інших Поляків, і через те розбирає стичности думок Куліша зі славянофільськими та „західників“. Схожість у Куліша знаходить він з московськими славянофілами і каже, що першому треба було „тільки погодити ся з їх гадкою про культурну задачу Росії“ і т. д. (ст. 83). Факт схожости, справді, вірний, але те, ніби Кулішеви доводилось доперва годити ся з ними в тій точці — се зовсім не вірно і навіть перечить тому, що казав сам д. Маковей про вплив на нього Максимовича. Куліш тільки через те й зійшов ся з славянофілами, що основа його думок була однакова з ними, а не навпаки себто ніби він мусів доперва з ними порозуміватись. Куліш, як ми знаємо, був народолубцем і вірив у силу народньої культури, славянофіли думали так само, і се була найголовніша стичність у їх зносинах; навіть більше: перед писанням „Чорної ради“ Куліш плекав уже думку про політичне „ничтожество“ України, — чогож ще більше? І навіть, при розгляді відносин Куліша до славянофілів, завдавати знов питання „під якими то впливами могла виробити ся в Куліша отся свідомість низшости України а висшости Москви або Польщі?“ (ст. 86). Се-ж питання у самого автора обговорювалось і в'яснилось давно вже; але, колиб навіть воно не було ясным, то здійсмати про нього питання під сею запізненою датою і прикладати його до пізніших подій цілком не можливо. Друге діло, коли автор каже, що „російські славянофіли рішили Кулішеві сумніви що до злуки України з Московщиною“, — се буде вірніше, але як же тоді порозуміти сей факт про „низшість України“ з тою системою думок Куліша, яку охресчує д. Маковей „національним українством“? Адже раз справа стоїть так, як сказано вище, то бажання злуки з Росією на підставі вищости

її се очевидно перечить ся з його національними пориваннями! Тут у д. Маковей виходить якась плутанина, з якої вже виходу не буде у нього жадного. Правда, трохи далі, є в нього проба якось вийти з сього зачарованого кола непорозумінь, користуючись виразно вписовленою любовю Куліша до простого люду і ненавистю до панства, але дослідник обмежуєть ся тільки назвою поглядів Куліша „мішаниною“ (ст. 88) і не знає, як йому полагодити справу з такими неконсеквенціями. Лишаєть ся всеж таки неясним, чому Куліш, будучи певним навіть у ліпшости нашого народу в порівнянню з російським та польським, міг всеж таки говорити про злуку з Москвою. Колиб д. Маковей придивив ся до справи пильнійше, то він догледів би, що „мішанини“ у Куліша нема жадної і що не туди, куди треба, влучає сам його дослідник. Ми знову повторяємо, що істота зміни Куліша містить ся не в думках його про відносини до Росії, а тільки в поглядах на українську минувшість. Річ у тому, що Куліш же говорив не про злученє Українців з Росіянами в одно неподільне ціле, а тільки про політичну злуку, якої кождий з народів набував би собі більше сили; а при таких політичних поглядах всякі інші його думки могли зовсім не мінятись.

Розглянувши відносини Куліша до славянофілів та західників, д. Маковей спиняєть ся знов на польському впливі на нашого діяча. Сей вплив остаточно спровадив думки його на дорогу „козакофобства“ і таким побитом заложив міцну підставу для другого періода в еволюції Кулішевих поглядів. Що то був такий за вплив, ми вже бачили, і даремно автор присвячує досить багато сторінок на розгляд його знову. Ми-б і не зачінали сього питання вдруге, колиб не деякі думки автора, що вимагають спростовання. Так, напр., д. Маковей каже, що „сумніви в висшости історичної України“ Куліша в 50-х роках дістали „ніби наукову підставу“ (ст. 89). Добре, що автор хоч додав слівце „ніби“, а то-б, справді, лишалось би тільки дивуватись, які-такі наукові доводи пізнав Куліш, що ще більше зміцнив ся у своїх польонодільських поглядах? І коли ми питаємось у самого д. Маковей, то й він нам сього не скаже, бо неможна-ж брати за поважне переказ його про те, що на Куліша „науково“ вплинуло поясненне Грабовским універсалу Острици в користнім для Польщі сьвітлі! Або, може, слова Грабовского переходили всяку науку? Грабовский малював Кулішеви всякі картини про щирість та добрість шляхотської Польщі, яка ніби то хотіла українським масам одного добра, і наш діяч пійняв віри словам свого ментора, не давши їм, очевиднож, жадної критики. Добра наука і з того і з другого боку! Разом з остаточним підляганням польському впливови, Куліш, як каже д. Маковей, „вспів до того часу виробити собі демократичний погляд на масу“ (ст. 90)

і сей став критерієм його в осудах про різні соціальні питання. Увага д. Маковея, що правда, повторяє висловлене у нього вже вище, але тепер її треба доповнити новим поглибленням. Річ в тому, що в перший період Кулішевого розвою, демократизм нашого діяча був значно ширший: він мав пошану до всієї української нації, козацтво і поспільство зливалось у нього в одно ціле. Тепер справа перемінилась: Куліш розрізнув обидві верстви суспільства, признав гідним уваги одно поспільство або близьке до нього міщанство, і став проти інших верств. У сьому й є нова ознака другого періоду Кулішевої діяльності, коли „в поглядах на історію України рішало у Куліша добро маси“ (ст. 94).

З огляду на останнє Куліш вихвалював також і Польщу, хоч і тут, як завважає його дослідник, не зовсім витримував тон, бо дорікав їй за утиски релігії, погорду і т. п. З сього д. Маковей робить вивід, що „тільки у сфері історії Куліш уступав тоді дечим Польщі, але в питаннях практичного життя не знав згоди з нею“ (ст. 96). Вивід досить чудний: сам автор каже, що Куліш признавав з боку Польщі „напосідання на віру та народність України“ (ст. 98) і разом з тим каже, що незгода з Польщею у Куліша була тільки в сфері практичного життя! Та хибаж всі ті утиски не належать власне до історичної Польщі? Певно що так, і д. Маковей, просто не здає собі ясно справи, плутаючись межі думками Кулішевици. А діло дуже просте: Куліш, яко вдача непостійна і чутлива, звісно, не міг довго витримуватися улюбленою ідеєю з зеліною непорушністю: в деталях його поглядів мусіли бути якісь варіації, що не ламали в пень основних його переконань. Так було і в даному разі: Куліш певно, бачив різні темні плями в відносинах Поляків до українського народу, але сі плями значіння для нього не мали: він проповідав, що Поляки, власне шляхта, безгрішні, що винні лише козаки, бо не розуміючи шляхетської культури повставали проти неї оружно. Але всі ті думки, звісно, не могли перешкодити існуванню в нім інших: про нецілковите витримання культури шляхетського поведження, наслідком чого з'являлись різні утиски проти українства. Тут різниця не в теорії і практиці Куліша, а в деякій хитливості виключно теоретичних його поглядів, що не могли з різних причин провадитись просто і допускали деякі збочення від прийнятої Кулішем норми. Таким збоченням від останньої можна вважати і декілька історичних його поем, що були „ессенцією його наукових студій“ (ст. 96). В них ми, справді, бачимо ніби якусь ворожнечу до панської Польщі, якій відмовляєть ся навіть надія на згоду з Україною, але се тільки один бік медалі; другий оздоблено такими виступами проти козацтва, які виразно містять ся на ст. 98 праці д. Маковея.

Висловившись уже раз про історичні погляди Куліша в розглянений період, д. Маковей в окремім пів-розділі знов починає говорити про те-ж саме і все те виходить досить за довго. В сьому місці ми дізнаємось, що Куліш „півцивілізацію уважав шкідливою“ (ст. 100), що у нього „дозрівала думка дати українському народови хоч початки (сеї) широкої освіти (ст. 101) і т. н. Одно слово, д. Маковей знов переглядає демократизм Куліша і, скажемо, без всякої потреби. В одному тільки пункті й правий автор у своїх довгих виводах про народолубство Кулішеве: се коли він хоче ніби пояснити, ніби виправдати дорікання Кулішу за його пересади в писаннях про Гоголя та Куліша. Але й тут він встряває в одно непорозуміння: він хоче нагадати критикам Куліша, що останнім, в його пересадах, кермувала теорія народу і що, значить, критики були занадто строгі, коли нападали на нього. Чудна річ, — а хиба-ж критики Куліша змагались із ним, не тримаючись самі теорії народу? Очевидячки, діло тут не так просто, як гадає д. Маковей, коли люде однаково демократичних поглядів остро розходять ся у поглядах на якусь річ: тут уже іде справа не про захорону якоїсь теорії, а про її переведення. „Даремне бере д. І. Стещенко у своїй статі п. з. „И. П. Котляревскій въ свѣтѣ критики“ у горячу і довгу оборону Котляревського — так само, як російські критики Гоголя — перед Кулішем; ужеж Куліш помиляв ся, пошкодив славі двох поетів“ і т. д. (ст. 105). Значить, се робилось нами не даремне, коли ми в своїх міркуваннях дійшли до осуду спільного з д. Маковеем: „Куліш помиляв ся“ — отсе ми й хотіли довести, маючи на меті, так сказати, інтереси Котляревського, як Росіяне Гоголя; а чому він помиляв ся, се повинні вяснити ті, хто має на меті аналіз творів власне Куліша, в иншому-ж разі, розмови про ту чи иншу теорію, яко джерело помилок, не мають жадної ваги. Так що д. Маковей зачепив критиків Куліша дійсно вже „даремне“. Що Куліш був у сей другий період „фанатиком простонародя“ (ст. 106) се, розуміється, вірно; але, що у Куліша в „50-х роках давнє романтичне українофільство перетворювало ся в демократичне свідоме українство“ (ст. 107), се треба було читачеві роз'яснити. О скільки ми можемо бачити, то під „демократичним свідомим українством“ треба розуміти те-ж українофільство, тільки реально-демократичного типу, але се наше пояснення, — у самогo д. Маковея, як ми сказали й раніше, сей термін лишив ся без всякого означення, а через те й без змісту.

Завваживши потім за Костомаровим, що Куліш робив багато, бай-дуже про всякі перешкоди, і вказавши, що останні містились навіть у особистих його відносинах, д. Маковей обертаєть ся до розгляду головніших його знайомостей. Із впливових знайомих його треба від-

значити перш за все Великорусів, в роді Жемчужникових, або Плєтньова й ин., з Поляків — переважно Грабовеского. І ті й другі, минаючи обговорений уже внутрішній вплив на Куліша, помагали йому „морально й материяльно в його діяльності“ (ст. 108), так що їх впливу до „перешкод“ зачислити не можна, що признаєть ся і самим Кулішем. Що до українофілів, то тут перешкоди повставали дійсно, хоча в даному разі треба відріжжати різні фракції сего напрямку: людей спеціально-наукових, як Максимович чи Бодянський, для яких Україна була якимсь етнографічно-фільологічним цілим, цікавим для вивчення, і на людей соціального типу. На перших Куліш скаржить ся, але його нарікання торкають ся зверхнього боку справи, а власне, що ті українофіли затримували йому видання його праць. Що до українофілів соціального типу, то тут відносини до праці Куліша були різні: аристократи, як Галаган і Тарновський, до українсько-видавничих справ Куліша ставились без особливого запалу і навіть вони викликали деякі непорозуміння, як напр. епізод з „Грамоткою“. Навпаки демократи українські, як Шевченко та иньші, показували їм повне спочуття, так що Кулішеви лишалось тільки радіти. На се вказує і сам д. Маковей, так що чудним нам видаєть ся поруч із сим уступ, ніби „безпечно викликували тугу в Куліша і розчарування з причин неприхильности земляків, на котрих він покладав найбільшу надію“ (ст. 113). Звісно, що від земляків можна одержати багато душевних гризот, але чи так трагічно було се в дійсности? Не вже, скажемо, Тарновський чи Галаган, могли належати власне до таких його щиросердних та широко-розвинених земляків, що неласка їх могла кинути людину в неможливо-сумний психічний стан? Дуже се сумнівно. І в чому потім міг Куліш найбільш на них покладатись? Хиба в тому, що від них завсіді можна було отримати грошей на видання? Але не вже-ж така пуста річ може збити з пантелику якусь дійсно поважну людину та до того ще при симпатії таких же поважних людей, як Шевченко, або иньших, що впитали його, яко невспущого діяча. Певно, що в меланхолію можна впасти від самих безглузких дурниць, але тоді мусять бути взяті й відповідні погляди що до такої людини, яка іритуєть ся від того, що їй в каву поклали не дві грудки цукру, а одну, або щось в роді сього. Так і в данім разі з Кулішом: тут діло не в об'єкті розчарування, а в суб'єкті; наш діяч був о стільки вразливою та незрівноваженою натурою, що навіть дрібниця могла його хвилювати без краю; через те й відбулось на ньому так важко недбалство його грошодавців, або наукових видавців, що барились із його творами. Звісно, що й се не мід, але щоб від сього писати такі речі, як Куліш писав за кордону (ст. 112), заявляючи, що йому треба „виздоровіти від туги“, — се вже щось надзвичайне. В усякім разі трагізм зроблений був

самим Кулішем, через те власне й ми повинні не так уже остро дивитись на ту сферу, що піби, на думку д. Маковей, заїдала його трудовницькі сили. Та становище було й справді не таким уже дуже драматичним, раз у самого Куліша знаходилась змога критично поставитись до нападів на нього: „Нехай собі гаять, коли охота! Діло само себе покаже!“ (ст. 113), писав він 1862 р. до Носа і, значить, з'умів поставитись до речі так, як треба. Чомуж він не ставився до подібних подій і другим разом? В усякім разі найменше через якусь особливу важливість тих неприємних подій, а найбільше через свою нетерплячу, занадто нервову вдачу.

По огляді зносин Куліша, д. Маковей переходить до нового періоду до схарактеризування пробутку нашого діяча в польській країні, яко урядника. Факт сего урядовства в тій країні, та ще під такий гарячий час, як 60-ті роки, примусить тільки спитати нас із дивуванням, чим став Куліш, що відважився на такий життєвий крок? Але в сім розділі своєї праці д. Маковей наустив дуже великого туману, так що консеквентности в поступованню Куліша ми не завважаємо жадної. З другого боку, виступає вузький світогляд нашого діяча, який не стояв на висоті психічного розвою тогочасної інтелігенції й етичні поняття мав не глибоко розвинені. Безпечено, Куліш міг мати якусь пишу посаду, на напр., редагування „Журнала мин. путей сообщения“, але йому хотілось властиво грошей, що й признає досить отверто його біограф. Таким чином — нова риса в нашого діяча, не геть-то гарної якості! Метою уряду в Польщі після повстання було насадження „обрусенія та православія“, як признаєть ся і д. Маковей (ст. 116), і до сього діла Куліш, на його думку, був вельми придатний: „ся справа, каже він, — могла бути Кулішеви близька і з боку політичного і особистого (?!) о стільки, що тут він мав сам нагоду дати волю своїй і перше незатаюваній неприхильности до Поляків“ (ст. 116). Я не розумію, чи розуміє д. Маковей всю безодню неморальности такого учинку, який освідлює він так яскраво своїм поясненням та мотивуванням? Що-ж може бути більш варварського, як за гроші йти супроти тих, кого сам Куліш називав своїми кращими радниками та учителями, і йти в такий справі, яка що до його вітчизни здавалась йому злочинством? А сеж власне й робив Куліш, український демократ і свободолобець, „даючи волю своїй неприхильности до Поляків“! Добрі мотиви, — і ми тільки дивуємось авторови, що подібні річі він уважає за консеквентні в ліпшому значінню сього слова, а не духовним занепадом Куліша, про який свідчить сам останній, дорікаючи собі за роблення багатьох дурниць та „пошлостей“ (ст. 118). Певно, що Куліш розумів колишні хибні шляхти, сього ніхто не відкидає, — але щоб він „мав неприхильність“ до Поляків взагалі, то се зовсім не вірно. Але хоч би се було й так, то

в усякому разі теорія — не практика, і від нелюбоби до когось — до роблення йому лиха на ґрунті сторонничости ще досить далеко і перехід від першого до другого не консеквенцій; колиж Куліш зробив такий крок, то сьому винне не теоретичне міркування, а його незрівноважена психіка. Йому треба було грошей, йому приємно було грати ролю, через вузкість сьвітогляду він жалним радикалізмом і виробленою етикою не відзначався, — чомуж було й не піти на урядове діло, так гарно оплачуване? І Куліш на нього пішов і став для „холмських Українців найбільшим обрусителем“ (ст. 120). Але така його діяльність всеж таки не була в душі основних його поглядів, через те вона була примусом його над самим собою, а не ніякою консеквенцією. Свою помилку розумів, як ми казали, й сам Куліш, бо в душі в нього всеж таки якийсь бог жив; йому „опротивили урядники“ і він вкінці „розірвав з ними“ (ст. 122), дбаючи все таки про свою моральну репутацію.

Бачимо тепер, о скільки „служба“ Куліша вязалась із його теорією; не бачимо тільки, так як д. Маковей, що „земляки винні помилкам Куліша; стративши віру в них, він шукав підпори, де міг“ (ст. 121). Добра підпора, — скажемо на се дослідникови, і добре автор розуміє горду вдачу Куліша, що накидає йому, своєвольцеві, шукання якихось підпор. Але се ще не так вразливо, — цікавіше те, що в своїй, скажу, хибній праці, Куліш мусить власне звязувати свою долю з духовним кредитом своїх сьвідомих земляків, яких було півтора людини! Не вжеж сам д. Маковей не бачить всеї хибности подібного виводу? Виходить, що етичні погляди Куліша, як по змісту, так і по інтензивности, були залежні від прихильности до нього земляків! Виходить, що иншої громадської совісти в Росії на той час не було, і Кулішеви, в сьім урядовстві, нікого було соромитись! Якаж, на погляд д. Маковея, убога психіка Кулішева і які злиденні моральні підвалини тогочасного інтелігентно-російського життя, що вони не могли затримати нашого діяча від того кроку, в якому він сам потім кавав ся.

Пробування Куліша в „російській обрусительній школі“, якої він був навіть „начальником“, як виражає ся д. Маковей (ст. 127), звісно, не могло не відбитись на нім шкідливо: він увірував у „руське“ себто обрусительне право, і перехилив ся на бік „урядової Росії“, що й висловилося у його „Історію возсоединенія“. Такий крок ні трохи не перечить висловленому каяттю Кулішовому: не його діло було каятись та пізнавати свої помилки; в душі його буяли „гордість та деспотичні інстинкти“ (ст. 128), — отже й не міг він довго пробувати в покутті. Протівно він мусів слідно підлягти оборотній реакції і немов усправедливити перші свої помилки quasi- науковою роботою. Через те ми й повинні сказати, що сей період праці Куліша характеризується ри-

сами урядового москвофільства і, що до сили його духа, носить на собі сліди повного занепаду критичної думки і взагалі духових сил.

Хронологічно і внутрішньо, в зв'язку з означеним періодом стоять галицькі дебюти Куліша: з одного боку, він провадив там спеціально літературну роботу, з другого — хотів „подати Галичанам свої думки, тоді вже значно здискредитовані в Росії“ (ст. 131), як каже д. Франко. Останній по справедливості вказує також на недоладність пропаганди Куліша та на повне перозуміння його галицьких відносин; наслідком того досить потерпіли об'єкти його пропаганди. Д. Маковей сперечається і каже, що колиб Галичане „схотіли були пізнати усі Кулішеві твори, то моглиб з них научити ся не мало, тай не самого лихого“ (ст. 132). Сю свою думку будує він на тому демократизмі, що його розлито в Кулішевих творах. Се правда, — але хіба на демократизмі обмежують ся всі людські думки та поривання? Хіба ним задовольняють ся всі духові, а особливо часового характеру потреби? Зовсім ні, — і се найкраще можна бачити з потреби у Галичан в'яснення польсько-українських відносин, в яких Куліш не міг принести їм нічого більше, крім баламучення. Межи двома націями в Галичині треба було якоїсь згоди, — але якже вона могла виникнути при тих поглядах на історію, а разом з тим і на сучасність, коли Поляки зовсім внакше дивились на неї, ніж Русини, та ще й підігрівались у своїх забобонних поглядах самим же Русином Кулішем? Кому ж ішло на користь його апостольство і чи не було воно руйнуванням того демократизму, який так невлучноєднав ся з ненавистю до козакофільства, гайдамачини і тому подібних немилых шляхті і Кулішеві рухів? Ми вже не кажемо про такі спорні речі, як „переклади релігійних (читай „ортодоксальних“) книжок, гадка про які хоч і „не була зла“, як каже д. Маковей, але в усякому разі могла бути замінена якоюсь иншою гадкою і не тільки „не злою“, а зовсім таки гарною. Так що питання про користь впливу Куліша на Галичину не може розв'язати ся на користь його.

Для повнішої ілюстрації думок Куліша в третій період д. Маковей присвячує окремих розділ історичним його працям, головню „Історію возсоединенія“. Щоб в'яснити генезу названої праці, автор наводить кілька листів Куліша, з яких видно, що хоч він і хотів раїш вихвалити „козацьке завзяте“ та ганити „панське деспотство, здиство“ і т. н. (ст. 136), що й здійснював у ріжних своїх працях, — але потім мав уже втіху „на перекір иншим сказати щось нове“ (ст. 139), при чім се „нове“ було ганьбою старих його богів. Ми не станемо говорити про тон Кулішевої „Історії возсоединенія“, де фігурують такі вирази, як „пана муза Шевченка“, виступи проти Костомарова

і такі інші „роскоші“: сам Маковей засудив заходи чи манеру Куліша безповоротно, назвавши тон його „хоробливим, зарозумілим, деспотичним і т. п.“ (ст. 140), — більш сказати трудно. Нам цікаво тепер розглянути коротко лише одно: скільки є в тій Кулішевій праці науково правдивого? Відповідь на се можна легко одержати, оглянувши головніші твердження чи думки Куліша. Вони, приблизно, такі: „злука України з Роснею, то справа — цілком національна, історично доконче потрібна і законна“ (ст. 140). Що до епітета „національна“, то балакати про нього серйозно — буде, звісно, куріозом. Що до „історичної потреби“, як би навіть згодитись з нею, то ся теза о стільки елементарна річ у науці, що вона вже сливе нічого не значить, коли ми не запитаємо заразом про наслідки, що вийшли від тої „потреби“. А коли ми дійсно про се запитаємо, то й вийде, що окрім мінуса від тої потреби не вийшло нічого. Виходячи з сього фальшивого становища, Куліш мусів величати і царів — Петра та Катерину, а яке було їх національне і взагалі користне значіння для України, всякий знає! Не говорячи багато про відносини Куліша до козацьких рухів, що його здавались лише бунтами проти польської держави, ми тільки вкажемо на справедливе характеризування його одним із жителісців, яко „городового козака-кармазинника“ (ст. 143). Ся назва цілком ясно, окрім того, показує і вірність виводів Куліша про історію України: говорячи про добро народніх мас, наш діяч про те все ставав на боці уряду — чи польського, чи російського. Гармонічні його настрої вражали народні бурхливі вибухи і, навпаки, приваблювала до себе невпинна державна машина, не зважаючи на те, що перші виникали в ім'я свободи, а друга робила против тої свободи. Такими-ж прикметами відзначають ся погляди його в даний період і на гайдамаків, яких він уважав раніше борцями за правду: тепер вони в нього тільки „узброєні волоцюги“, як висловлював ся його учитель Грабовський, і праця їх, „уманська трагедія“ не може вважатись за „народню“ справу (ст. 145). Для певнішого осуду поглядів Куліша на даний предмет варто порівняти думки сучасних істориків про гайдамаків, оперті на безсторонньому розслідуванні справи: вся неможливість тенденційних писань Куліша „на перекир“ виявить ся вповні. Та не потрібно й сього: Куліш року 1882 у „Кратанці“ старав ся навіть вернути Шевченкови добру славу, яку сам нарушив, а року 1885 у „Нови“ згадував „со стыдомъ и раскаяніемъ“ свої напасти на Костомарова та оправдував себе „болѣзненнымъ состояніемъ“ (ст. 147). Хоч потім Куліш і брав знову сї свої слова назад, але нема чого сумніватись, що вказані докірливі згадки він висловлював, справді, в стані апальотичному „болѣзненному состоянію“.

Думки Куліша про українські соціальні течії відповідно оцінено і різними вченими російськими: вони вказали всі на негативне значіння історичних творів Куліша, на польонофільські, а не науково-об'єктивні його заходи. Маючи діло з такими відносинами до Куліша вчених, признаючи навіть невитриманість наукового методу в нього, бачучи, очевидячки, ясно помилки його, д. Маковей про те виголошує, що тепер ще „не можна сказати рішуче й крайнє слово про наукову вартість історичних праць Куліша (ст. 150). Такому висновку д. Маковей ми не будемо уже дивуватись: його праця — се не зовсім вдатна апологія Кулішевої діяльності, і такого напружання д. М. тримаєть ся у всіх пунктах своєї праці: замалює справу наче й вірно, цитати робить також відповідні, наведе навіть слова самого Куліша, якими сей признаєть ся в хибності свого „вищереченого“, і по сьому всему заявляє: Куліш невинний, Куліша не можна обвинуватити, бо він нервовий, хорий і т. д. Теж саме і в данім разі. По всьому видко, що Куліш для історичної науки дав величину негативну: користувався він односторонніми матеріялами, освітленне фактам дав тенденційне, одно слово вислід звів на ніщо. Здаєть ся, сього досить, але на думку д. Маковей виходить, що ні, — і перше через те, що хоч Куліш не тримаєть ся жадного соціологічного методу, але такий „ще не всіма ученими признаний за найліпшу; багато з них держить ся ще методи, зложеної з думок Маркса і Енгельса“ (ст. 150) і т. д. виправдування — повне помилок: на думку автора виходить, що матеріялістична теорія історії не соціологічна, а якась инша! Се дуже цікаво: щож тоді він зве соціологією і соціологічним, коли соціально-класову теорію Маркса не зачисляє до закрашених таким характером? Далі вже з розумінням „соціології“ іти нікуди. Але признаймо на хвилю, що названа теорія дійсно не належить до „соціологічних“, — не вжеж із різних інших теорій не вироблено ще елементарну систему тих заходів, якими мусить орудувати дослідник? Не вже досліді історичні, по загальному признанню, не мусять об'єктивно представляти взаємини різних соціальних груп та ідей, впливу різних інституцій, ролі законодавства і д. Не вже для таких дослідів не всіми признана потреба можливо широкого притягання до справи всіх джерел, що можуть яснійше і справедливійше освітити справу, потреба уникання всякої сторонничости і т. д. Не розводячись далі, ми спитаємо тепер д. Маковей, — не вже перерахувані нами елементарні, але головні умови досліду не можуть вважатись відповідними на те, щоб якась праця, коли їх держатись, була хоч приблизною картиною якогось стану річей? Думаємо, що д. Маковей згодить ся з сим, тим більше, що його згадки про певні теорії історії зовсім не в'яжуть ся з даною нагодою: всяка така теорія се тільки

психологічна формула, що допомагає нам зрозуміти і освітити факти і їх взаємини тоді, коли науковий дослід уже зроблено; всякі теорії історії — належать до філософії історії і стоять до історичного дослідження в таких же відносинах як кожна спеціальна філософія до окремої групи знань: філософія права — до правничих наук, філософія природи — до натуральних і т. д. Одно слово, теорія історії з методом не зв'язана нерозривно: першу виведено пізніше з історії, другий покладено перед нею. А коли так, коли невиробленість історичних теорій не впливає на самий метод дослідження, вже в загальних рисах вироблених, то для оцінки історичних писань якогось автора лишається тільки спитати, чи витримав він метод і в якій мірі? З усього розбираного вище можна бачити ясно, що Куліш не задовольнив жадної вимоги метода, що — праці його не вносять нічого в науку. виправдувати „ненауковості“ Куліша „особистим характером“ його та „нервовим роздратованням“ і т. и., як се робить д. Маковей далі (ст. 150), зовсім уже ніяково: певно, що особистість грала велику роль в помилках Куліша, але для науки від цього не легше, вона однаково не отримує від Куліша нічого і з жалем мусить сказати, за Грабовським, що він „не історик, а поет“ (ст. 150) — і, додам, поет не дуже показного типу.

Даний уступ д. Маковей закінчує висновком, що письменникам, які працюють для народу, можуть „приходити до голови такі еретичні думки“ (ст. 150) і наводить на приклад Толстого. Що останній ніяк не може йти в порівняння із Кулішем, про се не треба й мови знімати, бо Толстой в усякому разі людина радикального напрямку і змінив ся з колишнього гіршого на сучасне краще, а Куліш, людина досить консервативна, пройшов протилежну трансформацію. В друге, і межі „ереси“ також повинні якісь бути: коли людина, не відкидаючи того, в що вона вірує, ні з того ні з цього, починає зневажати свій кумир і казати, як Куліш: „Народ без пуття, без честі“ і д., то се вже очевидно не єресь; се просто хорий окрик фетишиста або політеїста, що поклоняється пильно своїм богам, але й лупцює їх тоді, коли вони сьміють не вволити його бажанням! Таке поступування не „єресь“, а хвороба!

Далі д. Маковей розповідає про „побут Куліша у Львові 1882 р.“, де в нього виявилось „дитиняче незнання галицьких відносин“ (ст. 151), наслідком чого було те, що він нарешті побачив „польську нещирість і покинув справу“ (ст. 153), себто єднання з шляхтою. До цього він ще розбратав ся з офіційною Росією за заборону українського слова, тепер розійшов ся з Поляками, — здавалось би, що йому протудитись уже нікуди, — алеж ні: він знов показує свої симпатії до Поляків і в своїй „Крашанці“ виявляє се особливо виразно. За такі постійні хитання Куліша від розбрату до єднання з Поляками д. Маковей тепер

уже мало не хвалить його: він, принаймні, каже, що коли Русини 90-х років могли помилитися, укладаючи „угоду“ з Поляками, то тим паче міг се зробити Куліш, а особливо коли він мав таку „високо-людяну“ думку, як „мирне улагодження міжнародних відносин“ (ст. 155)! Все те прекрасно, — але біда в тому, що не всі ж і Русини помирилися з „угодою, — бо переважна більшість народу напаяла її тавром догани; а вдруге — ті „громади“ Русинів, про які каже д. Маковей, і не могли не помилитися, бо приступали до діла, маючи на меті не глибокі народні інтереси, а поверхові національні. Вони укладали угоду з шляхтою, ворожою польському і українському народові, і в сьому був їх великий гріх; те-ж саме зробив і Куліш, і через те ми його й винуватимо, так само, як винуватили руські радикали згаданих угодовців. А що помилялись, як каже д. Маковей, „цілі громади“ (ст. 155) Русинів в угоді з Поляками, то сеж річ не важна: помилкове поступовання се доля більшости, а не меншости, в якій до останнього часу завжди бували різні групи, що дивились на життєві питання глибоко і не міняли трудної, небезпечної і з не швидко досяжною метою роботи, — на легкі, видимі, але есенціональні дрібниці. Тим то д. Маковей мусів би особливо виразно підкреслити, навіть не осуджуючи Куліша, що проповідь „улагодження міжнародних відносин“ не подібна до парламентської хвилевої згоди з ворожими партиями: в „улагодженню“, яко постійній акції, треба знати, що згода може бути лише з однородними верствами суспільства, себто пролетарія з пролетарієм, феодала з феодалом і т. д., бо такі верстви одна другу виключають; в парламентській хвилевій згоді по окремих пунктах, такої вимоги може й не бути. Куліш стояв за улагодженням, не бажаючи знати вказаного елементарного принципу згоди, — і за се може одержати докір в хибности та вузькості погляду. Добродій же Маковей, яко людина, що виросла на парламентському ґрунті, всеж таки не відрізняє таких важних річей, як основи різнородних уній, може в нас викликає зачудоване.

Про те останні симпатії Куліша були вже не тривкими; він всеж таки вагався межі „Сциллоу та Харибдою“, себто Росією та Польщею, і мусів кудись то прибитися, — прибився він до турецького берегу. В низці творів він висловив пошану до магометанської культури і в „Марусі Богуславці“ задав найбільше „пімстити“ своїм „критикам“ (ст. 159). І сей крок Куліша робить також велике вражіння на д. Маковея: краса поеми „зовсім роззброє“ його і він „готовий разом з Кулішем дати чисту дань Аллаху“, байдуже й про те, що Льволю брав у магометанства науку. Але се не важно, хто брав науку у доброго вчителя, — важно, як він її брав, бо тоді й християнство можна обвинуватити за те, що в нього є досить безглузвих та злих учнів. І річ тут зовсім не в релігії, а в усіх соці-

яльно-культурних відносинах, про які, очевидно, мав Куліш, коли перекинув ся у туркофіла. Не для релігійних же красот закликав він Україну під „червоний бунчук“ Турції, а власне для поліпшення її принаймні духового добробиту, — щож до умов для сього, то деспотичний устрій Турції о стільки відомий, що говорити серйозно про переконання Куліша на турецькому ґрунті зовсім уже ніяково. В перших його „помилках“ хоч були деякі докази та доводи на користь його думок, але тут нема і сього: Куліш ішов уже зовсім осліп, не знаючи межі своєму запалу. Бо треба було бути зовсім сліпим або пілковитим неукон, щоб спромогти ся злегковажити коли не всю всесвітню історію, то хоч останню російсько-турецьку війну, щоб по кількох роках по ній, в образі всьому Славянству і навіть всьому культурному світові, висловити отсі фальшиві думки про турецьке пекло, чи про „новий вир“, як каже паш дослідник (ст. 155).

Росповівши коротко про туркофілство Куліша і переказавши повість останніх його днів до кону, д. Маковей робить резюме своїх поглядів на Куліша і на сьому кінчить свій довгий розслід про нашого письменника. Загальний вислов його про Куліша не представляє нічого нового в порівнянні з ранішніми поодинокими рисами, наданими ним Кулішеви, — через те й сперечати ся тут з ним булоб зайвим. Отже, замість того, зробимо резюме своїх уваг як про особу Куліша, так і про роботу його дослідника. Наша думка про першого така: Куліш був людиною другого-рядного талану в поезії і сумнівного в науці. Відзначаючись надмірною гордовитістю, самонадійністю і через те суб'єктивністю, він часто сягав за далеко і встрявав у трагікомічні становища. Працюючи в сфері поезії та історичної науки, він стрів на своєму шляху першорядні талани — Шевченка поета і Костомарова історика. Надзвичайний успіх обох сих діячів вплинув лихо на відкреслені нами особисті риси Куліша, вплив їх у форму заздрости і примусив його для самолюбства зробити такі кроки, які можна тільки назвати, згідно з д. Маковеем, „хоробливими припадками“ (ст. 168), чи коли ми будемо казати про урядову його кареру, чи про науково-літературну діяльність. Відповідно сьому, останню можна поділити на 4 періоди: козакофілство Куліша, польонофілство, руссофілство і туркоманію. В кожному з сих періодів він ішов регресивно не тільки в значінню хронологічним, але й духовим, і всю його розумово-філософічну діяльність можна назвати повільним психічним занепадом. Являючись з боку філософічного величиною негативною, він, навпаки, з боку конкретно-описового дав досить цінних доказів позитивної сторони свого талану: ми власне розуміємо етнографічні і взагалі документальні його праці, а також і писанне беллетристичного типу, о скільки в них не висловлюється якась вузька

чи фальшива тенденція. Таким чином, він представляв з себе примховатого сина, який хоч і любить свою матір, але разом з ознаками любови до неї, робить її також досить шкоди через своє деспотство. Для усіх „помилков“ Куліша, що викликані були непоказною особистістю його, можна мати лише одно виправдування: він був морально неосудний, бо, на нашу думку, терпів на психопатію почуття, наслідком якої було досить вчинків, за які він сам потім каяв ся. Куліш був талановита, але духовно хора людина, отсе рішучий наш присуд про нього. Се виправдування не впливає одначе на істоту самої діяльності Куліша і наших відносин до неї: вона в відзначеній частці шкідлива і науково-фальшива, так що, не сердючись на Куліша, ми мусимо сказати: так, як робив Куліш, робити не треба!

З погляду висловлених тут думок про Куліша ми можемо тепер висловити свою думку і про працю д. Маковея. Не можна перш за все не зазначити, що вона дає старанний і сумлінно зроблений звід материялів для зрозуміння психики нашого письменника: в праці д. Маковея не відкинено нічого такого, що моглоб послужити проти Куліша і через те все зібране про нього в книжці д. Маковея може стати доброю основою для огляду діяльності поета. На жаль, не можна сказати тогож про абстрактний бік сеї праці: поділ періодів роботи Куліша на поетично-науковій ниві зроблено ще нічого собі, але що до оцінювання тих чи інших поглядів поета або що до оцінки тої чи иншої події д. Маковей не стоїть на висоті свого становища. Даючи часом досить вірну характеристику того чи иншого пункту з психики Куліша, він затуманює справу невлучним виправдуванням якоїсь очевидної помилки і через те не дає змоги читачеві побачити, чим був Куліш дійсно, як до нього треба ставитись і як назвати ті чи инші його думки або поступовання. Сеж все виходить з тенденційности дослідника, хоча, правда, й досить симпатичної по напрямку, але зовсім не гідної в науці, — і така прикмета праці д. Маковея теж може служити йому докором. До сього треба ще додати вузький часами погляд на речі або не вірне їх пояснення, і тоді стане зрозумілим, чому фільозофічно-абстрактивний бік праці д. Маковея ми повинні признати за не цілком відповідним. А через се все ми й мусимо швидче бачити в названій праці добре подані материяли, ніж кригичний аналіз діяльності Куліша. Всі хибні її лишають ся очевидними і після праці д. Маковея, і булоб вірніше і науковіше, колиб в ім'я правди, він певні сторони роботи Куліша зазначив яко дійсно хибні, а через те й шкідливі, і не робив з Куліша, досить звичайного, хоч і талановитого чоловіка, якогось апостола „правди і науки“.

І. Стещенко.